

Ірина Мага

Наукові дослідження В. О. Романовського з архівістики

Одне з головних місць у науковому житті та творчості видатного історика, джерелознавця, археографа та педагога Віктора Олександровича Романовського (1890-1971) посідала архівістика. З 1914 р. по 1931 р., з незначною перервою з середини 1918 р. по 1920 р., він займався науковою та практичною діяльністю в Київському архіві давніх актів, а з 1921 р. упродовж десятиліття ще й очолював цю установу. Звільнення вченого з посади керівника архіву пов'язано з його арештом наприкінці січня 1931 р. за сфабрикованою справою "Київський обласний центр дій". Політичні звинувачення в контрреволюційній діяльності, арешт та ув'язнення (1935-1940 рр.) негативно позначилися на його науковій та адміністративній кар'єрі.

Попри все, практична праця і наукові студії В. О. Романовського в галузі архівістики й понині не втратили свого значення. Вони стали об'єктом досліджень багатьох науковців, в яких з'ясовано різнобічний внесок ученого в історичну науку та архівознавство¹.

До наукового доробку вченого входить 22 опубліковані розвідки з архівознавства (історії, теорії, архівної практики) та археографії. За видовою ознакою дослідження з архівістики представлені у вигляді: підручника - "Нариси з архівознавства. Історія та практика архівної справи на Україні" (далі "Нариси"²), розробок правил публікації історичних пам'яток, статей та інформативних повідомлень, опублікованих на шпальтах часописів і в збірниках наукових праць. Ці його праці з достовірно відомою датою написання та ті, датування яких вдалося встановити, хронологічно відносяться здебільшого до "київського" періоду творчості.

У працях В. О. Романовського охоплено найрізноманітніші проблеми архівістики: дослідження історії архівних установ, питань з історії формування фондів, їхнього упорядкування, збереження, класифікації, комплектування та описування (архівних фондів та колекцій); організація роботи з джерелами (від камерального описування до актуалізації документа); думки з приводу архівної техніки, організації праці архівної установи.

Ученому належить низка праць, присвячених безпосередньо питанням архівістики. Зокрема, п'ять його статей опубліковано у збірці "Центральний архів стародавніх актів в м. Києві"³, видані вченим під власною редакцією. Він надрукував статті про історію Київського центрального архіву давніх актів (далі КЦАДА), огляд окремих фондів та історію їхнього створення, розробки, що безпосередньо торкаються практичної роботи з документами (методи опрацювання документів, їхнього збереження та підготовки до видання)⁴.

Серед статей В. О. Романовського наукового та науково-прикладного характеру важливе місце займають рецензії та огляди. Добре знання польської мови прислужилося йому при написанні кількох статей-рецензій археографічного спрямування на польський фаховий часопис "Archejon"⁵ та розвідку одного з його дописувачів Ю. Семенського⁶. Не залишилися поза увагою вченого і видання Археографічної комісії УАН "Український археографічний збірник"⁷ та відома праця М. Бельчикова "Теорія археографії"⁸.

За проблемним спрямуванням праці В. О. Романовського можна згрупувати за трьома напрямками: а) історія архівної справи та архівних установ (реконструкція втрачених архівних фондів), б) практична робота з документами (описування, систематизація, консервація тощо), в) опрацювання документів з метою підготовки їх до друку.

До першої групи відносяться статті вченого, присвячені історії КЦАДА, в яких вчений висвітлює 75-річну історію архіву від моменту його заснування (1852 р.). Він торкнувся питання діяльності архіву у період визвольних змагань в Україні і в радянські часи, його перепідпорядкування з-під відомства Університету Св. Володимира і ВУАН до новоствореної системи центральних установ Укрцентрархіву при ВУЦВК. Ним розкрито склад фондів його трьох основних структурних одиниць - відділів (стародавніх актових книг, різнорідних грамот і колекцій, архівних матеріалів установ Київщини XVIII ст.),

упорядкування колекцій документів, історію описування актових книг. Вчений ґрунтовно дослідив обставини, що передували створенню архіву, назвав ентузіастів розшуків старожитностей, серед яких М. Максимович, М. Іванишев та багато інших відомих діячів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської Археографічної комісії (1843-1921 рр.)). Він підкреслив, що зібрані її членами численні колекції документів, актових книг, жалуваних грамот, універсалів тощо заклали основу для створення Архіву давніх актів. Не залишилися поза увагою автора і працівники архіву та їхня копійка праця.

На думку В. О. Романовського, актові матеріали, зібрані в архіві, з огляду на наявну в них інформацію становили невичерпну базу вивчення соціально-економічної історії України. В актових книгах, вказував науковець, записувалося все, що мало юридичну силу⁹. Визначення актових матеріалів як особливих і надзвичайно важливих пам'яток української старовини базувалося на підставі давності їхнього походження (адже часто книги з актами датувалися XV-XVI ст.) та різних мов (староукраїнська, польська, латинська), на яких вони написані¹⁰.

Загалом, вчений показав, що КЦАДА є не тільки центром зберігання документів, а й передусім провідним осередком вивчення, архівного описування та видання важливих писемних пам'яток української історії. До історії архіву В. О. Романовський звернувся ще раз уже в роки Другої світової війни, перебуваючи далеко за межами України - у Караганді. В 1944 р. у московському "Историческом журнале" вчений висвітлює долю його багатющих колекцій та актових книг у роки німецької окупації м. Києва¹¹. У статті він з боєм писав про знищення фашистами скарбів писемних пам'яток архіву. На жаль, вона вийшла зі значними скороченнями. В особовому фонді вченого зберігається рукописний варіант цієї розвідки¹², який допоміг нам зробити такі висновки.

Низку розвідок В. О. Романовський присвятив огляду та аналізу окремих архівних фондів або колекцій. Значну увагу вчений приділив проблемі реконструкції та відновлення втраченого інформаційного потенціалу архівних фондів установ періоду Гетьманщини. Так, учений дійшов висновку, що в історичних працях України міцно утвердилася хибна думка про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. у Глухові спричинили майже цілковите знищення цих фондів. На підставі аналізу виявлених та вивчених ним документів було відкинуто це твердження. Зокрема, він навів "доношение в войсковую Генеральную Канцелярию войскового товарища Андрея Кондзеровского"¹³ (1748 р.) про стан архівних документів після пожежі. На основі цього та інших віднайдених документів, зокрема реєстрів (справ згорілих та тих, що збереглися), В. О. Романовський довів до спеціалістів інформацію про те, що в той час архів Генеральної військової канцелярії перевірявся і упорядковувався, справи систематизувалися і описувалися, більшу частину архівних документів вдалося зберегти, а про всі втрачені з них було ретельно вказано.

У 1926 р. вийшла ще одна наукова праця В. О. Романовського, присвячена дослідженню архіву Малоросійської колегії та проблемі ретроспективного відворення втрачених архівних документів¹⁴. Поштовхом для написання її стали виявлені ним документи під час розгляду неописаних матеріалів в КЦАДА. На їхній підставі, зокрема рапорту коменданта м. Глухова полковника Простоквашина, в якому подавалися відомості про врятовані та знищені документи, автор порівняв стан збереженості архіву з результатами втрат після пожежі 1784 р. у Глухові. Серед уцілілих документів були всі іменні угоди і грамоти, сенатські укази, протоколи, журнали, реєстри, доповідні записки, чолобитні тощо. Він відзначив, що серед багатьох цінних документів в Архіві давніх актів йому вдалося віднайти розпорядження Рум'янцева про переведення архіву Малоросійської колегії з Глухова до Чернігова. Учений описував всі колізії, яких зазнала вона після глухівської пожежі і аж до її фактичної ліквідації¹⁵.

Отже, В. О. Романовський цими працями спростував усталену думку в історіографії про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. спричинили загибель усіх архівів урядових установ Лівобережжя XVIII ст. Уцілілі та віднайдені вченим документи дають можливість

ретроспективно відтворити особливості соціально-економічних відносин в Гетьманщині, зокрема в сфері фінансів, торгівлі та податків.

Таким чином, науковий доробок В. О. Романовського в галузі дослідження історії архівної справи та архівних установ, комплектування останніх документами і стану їхнього зберігання були предметом дослідження вченого як з історичного боку, так і з точки зору архівознавства та джерелознавства. Він досліджував історію архівних документів крізь призму історії діяльності установ, з яких вони вийшли, аналізував історію окремих фондів, колекцій, розшукував описи, реєстри. Все це передувало практичній роботі з документами.

До іншого напряму наукових студій В. О. Романовського слід віднести ті праці, в яких порушуються питання, присвячені, на його думку, основному процесу праці архівіста - підготовці документів до друку, до наукового використання і, звісно, довготривалого зберігання їх. У них подано його власні розробки опрацювання архівних документів (описування, систематизація, складання покажчиків), засоби їхнього фізичного збереження (консервація, умови зберігання).

Розвиток історичної науки, архівної справи вимагли кардинальної реорганізації описувальної системи, яка існувала в тогочасній архівній практиці. Значних зусиль до позитивних змін у цьому доклав якраз В. О. Романовський. Насамперед, маємо на увазі розробку вченим "спрощеного" (полегшеного) способу описування документів, який за короткий проміжок часу забезпечував докладний опис значної кількості архівних матеріалів. Водночас він вказав на ті види архівних актових матеріалів, які вимагали детального описування, а саме: акти верховної влади та державного управління (королівські грамоти, універсали, декрети, укази, дипломи, жалувані грамоти та ін.), сеймові ухвали, конституції, інструкції послам тощо.

Оскільки розподілити матеріали за фондами і описувати кожний фонд окремо було неможливо через відсутність обкладинок у справах, іноді початку або кінця тексту документа, через переплутані або непрономеровані аркуші, В. О. Романовський запропонував робити розширений опис кожної справи на окремих картках. Він розробив детальну інструкцію описування архівних матеріалів такого роду¹⁶. Окрім швидких темпів описування, новий запроваджений метод дав можливість віднайти чималу кількість раніше не описаних справ з архівів Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Генерального суду тощо.

Учений долучився також до вивчення таких актуальних і нині питань, як збереження архівних матеріалів, консервація, реставрація пошкоджених грамот, "стовпців", боротьба з шкідниками документів. Як архівіст-практик він запровадив у практику архівної справи низку розроблених ним і його колегами як профілактичних методів збереження матеріалів, так і механічної або хімічної очистки паперової основи документів, технології консервації ушкоджених грамот тощо. Цим питанням учений присвятив низку статей¹⁷. Докладні рекомендації щодо реставрації та консервації архівних документів В. О. Романовський подав у праці "Консервація пошкоджених грамот"¹⁸, наголошуючи, що спосіб консервації залежить від матеріалу, на якому написано грамоту чи акт (пергамент або папір).

Окрему розвідку вчений присвятив збереженню так званих "стовпців"¹⁹, методам їхньої консервації та реставрації. Це - рецензія на статтю К. Ушакової. Він піддав сумніву запропонований авторкою метод консервації "стовпців", а саме: оправляти "стовпці" в обкладинки і робити з них книги. Такий спосіб В. О. Романовський вважав недоцільним та технічно неприйнятним. На його думку, краще було б аркуші складати у стопки по сторінках, а стопки в спеціальні папки. Впорядковані таким способом "стовпці" дослідник міг би опрацьовувати, перегортаючи сторінки як в альбомі.

Праці, в яких В. О. Романовський обґрунтовував різні способи консервації та реставрації документів, на той час були надзвичайно актуальними, своєчасними і корисними для широкого загалу архівістів. Зрештою, вони не втратили свого значення й понині.

У низці праць вченого йдеться про підготовку архівних матеріалів до друку та подальшого наукового використання, тобто про археографію. На його думку, ця робота є невід'ємною частиною діяльності архівіста, її кінцевим етапом.

У просторій рецензії на брошуру М. Бельчикова "Теория археографии"²⁰, В. О. Романовський критично підійшов до запропонованого автором термінологічного та понятійного апарату в археографії. Зокрема, він підкреслив суперечливість позиції автора рецензованої праці в тому, що з одного боку, він стверджує, що археографії як науки до 1917 р. практично не було, а з другого, вказує на взаємозв'язок методик археографії, історії, джерелознавства, на яких базується вся теорія археографії. Головний недолік брошури рецензент вбачав у плутанні понять: архівознавство, архівна справа, археографія, джерелознавство²¹. Він підкреслив, що М. Бельчиков у поняття "теорія археографії" вклав "вопросы генезиса фондов, особенности входящих в состав фонда документов, реконструкцию фонда (построение фонда и распределение, систематизация в нём материала), характеристику материала (аннотация) при описании с соблюдением социальной дифференциации документов в свете положений современной социологии"²², - тобто вся діяльність архівіста спрямовувалася на упорядкування, опис та фондування документів. Справді, М. Бельчиков визначав археографію як розробку, систематизацію й описування архівних матеріалів²³. Звісно, таке визначення було вузьким і В. О. Романовський в рецензії це докладно показав. Він виходив з того, що архівознавство як "система знань про архіви та архівне влаштування" дає можливість раціонального обліку, класифікації, збереження і видання друком цього матеріалу, тобто воно охоплює еволюційний процес роботи з документом від початку опрацювання до його археографічної обробки. І тільки після нього документи потрапляють до археографа, мета якого "дати досліднику максимум даних для наукової оцінки архівного матеріалу"²⁴. В. О. Романовський вказував, що археограф вивчає не внутрішній зміст документа, а його зовнішній вигляд, палеографічні, філігранологічні та інші якості. Закінчуючи огляд брошури М. Бельчикова, учений зробив висновок, що запропонована ним термінологія "вийшла з його власної голови, ігноруючи практику"²⁵.

Частина праць В. О. Романовський присвятив безпосередньо практичній роботі дослідників з документами: їх атрибуції, аналізу, описуванню та підготовці до друку. У статті "Наукова праця архівіста" вчений твердив, що жодну серйозну наукову розвідку не можна підготувати без виявлення і використання вагомої джерельної бази. Це можливо зробити тільки за умови, коли дослідникові архівісти допоможуть віднайти весь комплекс необхідних джерел. При цьому останні повинні вміти виділяти "першорядне від другорядного, справжнє від підробленого"²⁶. Попереднє ознайомлення з документами, їхнє опрацювання (складання описів, покажчиків тощо), тлумачення - дають можливість правильно систематизувати та "розмістити" документи. В. О. Романовський був переконаний, що тільки при попередньо проведеній науковій роботі архівістів можна видавати у світ грамотно археографічно опрацьовані документи та тематичні збірки документів. У процесі камеральної та едиційної роботи археографи повинні визначати оригінальність документа, охарактеризувати його зовнішній вигляд, папір тощо. Вчений вважав, що, готуючи документи до видання, архівісти та археографи повинні "вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливі документи для друку, а про решту повідомити коротко, виклавши їхній зміст і давши їм наукову оцінку"²⁷. Головне завдання проблемного археографічного видання, на його думку, - повне подання всіх відомостей з теми, до яких мають бути складені покажчики (іменний, географічний, предметний), словник юридичних термінів при публікації дипломатичних актів²⁸. Учений детально зупинився на таких питаннях, як система цитування документів та техніка приміток, що є, за його словами, важливим в археографії. Зокрема, В. О. Романовський вважав, що зазначити назву архіву, номери фонду, справи та аркуша - недостатньо. З такої "глухої" легенди дослідник не знатиме, з якого саме фонду (назва), з якої справи (назва) взято документ, тобто, чи має вказана справа безпосереднє відношення до певного факту, адже

вона може торкатися зовсім іншої теми, а його висвітлює лише побіжно. В. О. Романовський застерігав архівістів та археографів від висновків, які базувалися на поодиноких фактах, що часто мають епізодичний характер і не є типовими²⁹.

У рецензії на перший том "Українського археографічного збірника", в якому опубліковано розвідки В. Щербини, М. Василенка, К. Лазаревської, О. Гермайзе та М. Корниловича, - В. О. Романовський ґрунтовно проаналізував кожен з них з огляду на дотримання основних правил видання джерел, їхнього опрацювання тощо. Чимало недоліків вчений виявив у публікації К. Лазаревської "Книга глухівського цеху" - документа, що стосувався системи міського устрою Лівобережної України. Зокрема, при публікації "Книги", писав він, не зазначено, "де ж переховується ця книга цехова, ... не дано докладного опису книги, не позначено кількості аркушів, не описано водяні знаки на папері, не дано докладного пояснення способів видання"³⁰. Не відійшов від об'єктивності В. О. Романовський і при розгляді публікації "Генеральні слідства по полках Ніжинському та Чернігівському", подану академіком М. П. Василенком. Вчений відзначив, що останній надрукував акти за неперевіреними копіями і не дав зовнішнього опису кожного акта. Особливу увагу В. О. Романовський приділив підбірці документів з історії Києва, які подав В. Щербина, звернувши увагу на термінологічні розходження. Зокрема, автор використав дефініції "документ", "грамота", "акт", "диплом", не завжди доречно їх розрізняючи³¹. Недоліком цієї публікації було також те, що В. Щербина обмежився тільки жалуваними грамотами князів литовських, королів польських та царів московських. В. О. Романовський навів 34 відомі йому жалувані грамоти та привілеї, надані м. Києву та декілька універсалів Б. Хмельницького та І. Мазепи, які залишилися поза увагою автора публікації. В. Щербина припустився неточностей при передачі текстів документів. Вчений докладно перерахував всі віднайдені ним похибки та помилки³². У цілому, В. О. Романовський дійшов висновку, що основна мета видання - дати дослідникам всі дані для критичної оцінки джерел, не була досягнута.

Питання техніки передачі оригінального тексту В. О. Романовський порушив у рецензії на книгу Ю. Семенського, в якій автор пропонував свою систему публікації рукописів.

Отже, вивчення історії архівних установ, їхніх фондів, дослідження питання класифікації, консервації та інших методик збереження документів для подальшого їх опрацювання та публікації були пріоритетними у наукових студіях В. О. Романовського в київський період творчості. Водночас, студіювання проблем з архівістики залишилося у колі зацікавлень вченого і надалі. Набутий власний теоретичний та практичний досвід опрацювання джерел вчений використовував у своїх наукових працях, у публікаціях збірників документів та розробці настанов для молодих дослідників.

Не применшуючи архівознавчого та джерелознавчого значення названих вище праць, нині найбільшим здобутком науково-дослідної роботи В. О. Романовського в галузі архівознавства прийнято вважати "Нариси з архівознавства". Підручник В. О. Романовського істотно вплинув на подальший розвиток архівознавчої науки та архівної справи, прислужився при підготовці і виданні в незалежній Україні першого національного підручника з архівознавства³³. "Нариси з архівознавства" не втратили свого наукового і дидактичного значення й нині, а традиції національної архівознавчої думки, започатковані вченим на початку ХХ ст., продовжують втілюватися в інших працях³⁴.

1. Бутич І. Л. Віктор Романовський - історик-архівіст // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. - К., 1997. - Вип. 30. - С. 323-333; Казьмирчук Г. Д. Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. - К.: Наук. світ, 2000. - 38 с.; Мага І. В. О. Романовський - фундатор навчальних посібників з архівознавства // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. - К., 2000. - Вип. II: Архівознавчі читання. - С. 164-172; Вона ж. Внесок В. О. Романовського в дослідження історії друкарства в Україні // Наук. праці НБУВ. - К., 2000. - Вип. 4. - С. 157-163 та ін.;

- Матяш І. Б. Віктор Романовський - автор першого навчального підручника з архівознавства // Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. - К., 2001. - С. 178-198; Вона ж. Віктор Романовський // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. - К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. - Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX-XX ст. - К., 2003. - С. 508-525.
2. Романовський В. Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. - Х.: Видавництво ЦАУ УСРР, 1927. - 170 с.
 3. Він же. Архів стародавніх актів та його фонди; Він же. Колекція, що належала Археографічній комісії; Він же. Збірка монастирських документів; Він же. Збірка автографів та палеографічних зразків; Він же. "Нова серія" // Центральний архів стародавніх актів у Києві: Зб. ст. за ред. В. О. Романовського. - К., 1929. - С. 1-32; 146-151; 151-152; 152-154; 156-160.
 4. Він же. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. - 1925. - Ч. 1-2 (січень). - С. 10-15; Він же. Київський центральний архів давніх актів // Архівна справа. - Х., 1925. - Кн. I. - С. 86-100; Він же. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. - 1944. - № 5-6. - С. 92, 93; Він же. До історії архіва "Малоросійської колегії" // Україна. - 1926. - Кн. 5 (19). - С. 3-6; Він же. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // Архівна справа. - 1927. - Кн. 2-3. - С. 55-65; Консервація пошкоджених грамот // Архівна справа. - 1930. - Кн. 2 (13). - С. 65-71; Він же. Боротьба з архівними шкідниками // Архівна справа. - 1927. - Кн. 4. - С. 35-38; Він же. З архівної техніки. Про переховування московських приказних "стовпців" // Архівна справа. - 1931. - Кн. 4 (15). - С. 76-78; Він же. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1960. - № 2 (40). - С. 46-47.
 5. Він же. Рец.: "Архејон" - науковий журнал присвячений архівним справам. Томи I та II. - Варшава, 1927 // Архівна справа. - Х., 1928. - Кн. 7. - С. 84-86; Він же. Рец.: "Архејон" - науковий журнал присвячений архівним справам. Т. III. - Варшава, 1928 // Архівна справа. - Х., 1928. - Кн. 8. - С. 80-82; Він же. Рец.: "Архејон" - науковий журнал присвячений архівним справам. Т. IV. - Варшава, 1928 // АС. - Х., 1931. - Кн. 4 (15). - С. 94-95.
 6. Він же. Рец: Семенський Ю. Видавнича символіка. Проект встановити єдність. - Варшава, 1928 // Архівна справа. - Х. - 1928. - Кн. 7. - С. 86-87.
 7. Він же. Рец.: Український археографічний збірник. Видала АК УАН // Архівна справа. - 1928. - Кн. 5-6. - С. 106-114.
 8. Він же. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // Архівна справа. - 1930. - Кн. 3 (14). - С. 134-138.
 9. Він же. Київський центральний архів давніх актів // Архівна справа. - 1925. - Кн. 1. - С. 88.
 10. Він же. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. - К., 1929. - С. 8.
 11. Он же. Киевский архив древних актов // Исторический журнал. - 1944. - № 5-6. - С. 92-93.
 12. Державний архів Ставропольського краю, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 120, 121.
 13. Романовський В. До історії архівних фондів старої Гетьманщини // АС. - 1927 - Кн. 2-3. - С. 58.
 14. Він же. До історії архіва "Малоросійської колегії" // Україна. - 1926. - Кн. 5 (19). - С. 3-6.
 15. Там само. - С. 6.
 16. Він же. Архів стародавніх актів та його фонди // Центральний архів стародавніх актів у Києві. - К., 1929. - С. 29-31.

17. Він же. Консервація пошкоджених грамот // АС. - 1930. - Кн. 2 (13). - С.65-71; Він же. Боротьба з архівними шкідниками // Архівна справа. - 1927. - Кн. 4. - С. 35-38; Він же. З архівної техніки. Про переховування московських приказних "стовпців" // Архівна справа. - 1931. - Кн. 4 (15). - С. 76-78.
18. Він же. Консервація пошкоджених грамот // Архівна справа. - 1930. - Кн. 2 (13). - С. 65-71.
19. Він же. Про переховування московських приказних "стовпців" // АС. - 1931. - Кн. 4 (15). - С. 76-78.
20. Він же. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // Архівна справа. - 1930. - № 3. - С. 134-138.
21. Він же. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. - 1930. - № 3. - С. 137.
22. Бельчиков Н. Теория археографии. - М. Л. АСАДЕМІА. - 70 с.
23. Там само. - С. 18-19.
24. Романовський В. Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // АС. - 1930. - № 3. - С. 137.
25. Там само. - С. 138.
26. Він же. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. - 1925. - Ч. - 1-2 (січень). - С. - 11.
27. Він же. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - К., 1960. - № 2 (40). - С. 46.
28. Він же. Наукова праця архівіста // Червоний архівіст. Бюлетень Київського губерніяльного архівного управління. - 1925. - Ч. 1-2 (січень). - С. 14.
29. Він же. Вміло користуватися історичними джерелами // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. - 1960. - № 2 (40). - С. 46-47.
30. Він же. Рец.: Український археографічний збірник //Архівна справа. - 1928. - Кн. 5-6. - С. 107.
31. Там само. - С. 107.
32. Там само. - С. 113-114.
33. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. - К., 1998. - 316 с.
34. Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. - К., 2002. - 356 с.; Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. - К.: Видавн. дім "КМ Академія", 2002. - 612 с.; Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів / Упоряд.: Г. В. Боряк та ін. - К.: Видавн. дім "КМ Академія", 2003. - 408 с.